

RUNİK TÜRK YAZITLARINDA VE ESKİ UYGUR METİNLERİNDE KADIN HİYERARŞİSİ

Hacer TOKYÜREK*

Özet

Bu çalışmada, Runik Türk yazıtlarındaki katun, kunçuy, kişi, yutuz, evçi “kadın, eş, zevce” ve koduz, tul, kara tul “dul kadın” kelimeleri Eski Uygurca metinleriyle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu incelemenin sonucunda Runik Türk yazıtlarındaki kadın ile ilgili sözlerin belli bir unvanı karşılamakta olduğu ve kadınlar arasında hiyerarşik bir düzenin varlığı ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Runik Türk Yazıtları, Eski Uygurca, kadın, hiyerarşi.

Women’s Hierarchy in Runic Turkish Inscriptions and Old Uighur Text

Abstract

In this study, katun, kunçuy, kişi, yutuz, evçi “woman, wife, wives” and koduz, tul, kara tul “widow” in Runic Turkish inscription were examined and compared with the Old Uyghur text. This examined resulted, in the woman’s words about the Turkish Runic inscriptions that have been demonstrated to meet a particular title and the existence of a hierarchical order among women.

Key words: Turkish Runic Inscriptions, Old Uyghur, woman, hierarchy.

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri, htokyurek@hotmail.com

1. Giriş:

Her devlet teşkilatı, belli bir hiyerarşik düzen içerisinde varlık gösterir. Bu hiyerarşik düzen toplumların genel yapısına göre şekil alır ve toplumsal düzen bu şekilde sağlanır. Tarihî Türk devletlerinde de devlet teşkilatı önemli bir yer edinmiş ve devletin yönetimi belli bir hiyerarşik düzen içerisinde sürdürülmüştür. Devletin en başında hükümdar (*tanyu, kagan, élig* vs.) ve onun büyük eşi (*hatun*), daha sonra çeşitli derecelerdeki yöneticiler (*şad, inal, buyruk* vs.) gelmektedir. Elbette bu yöneticiler arasında bir hiyerarşik düzenin olması kaçınılmazdır. Türk ordu sistemindeki onluk sistem düşüncesinde de hiyerarşik bir düzen söz konusudur. Böylece devletin daha iyi idare ve kontrol edilebilmesi belli bir hiyerarşik yapının olmasını zorunlu kılmaktadır.

Türk tarihinde kadın hükümdarlar olsa da genellikle devlet yönetimi erkekler tarafından yürütülmüştür. Devlet idaresinde erkekler arasında hiyerarşik düzenin olduğu kesin olarak bilinmekle birlikte kadınlar arasında böyle bir hiyerarşinin olup olmadığı net olarak bilinmemektedir. Kadınlar genellikle eşlerinden ya da kendi ailelerinden dolayı toplumda çeşitli konumlara sahip olmuşlar ve bu konumlarından dolayı çeşitli şekillerde adlandırılmışlardır ki bunların başında da *hatun* unvanı gelir. *hatun* unvanındaki kadınlar, devlet yönetiminde bulunmuşlar ve kağanla/hükümdarla eş görevler üstlenmişlerdir. Ayrıca *hatunlar*, feodal devlet bünyesi içinde asker sahibi beyler gibi önemli mevkilerde bulunmuşlardır. *hatunlar* hükümdara ve siyasi hadiselerle tesir edebilmiş ve hatta yönlendirebilmişlerdir (Turan 1993: 126-130;). Dolayısıyla tarihî Türk devletlerinde siyasi yönden etkili ve devlet idaresinde önemli yere sahip pek çok *hatun* yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Terzi 2012: 17-24). *kunçuy* ise kağanın sonraki eşlerine ve kız kardeşlerine verilen bir addır (Genç 2002: 126). Dolayısıyla *hatun* ile *kunçuy* arasında hiyerarşik bir yapının olduğu kesindir. Saray kadınları arasındaki hiyerarşi, saray dışındaki toplumsal hayatta da olabilir. Çünkü eski Türk devletlerinde devlet teşkilatı merkezî olmakla birlikte devlet bu merkeze bağlı boylardan oluşmaktadır. Çin kaynaklarına göre, Kapgan Kağan döneminde devlet 30 boydan oluşmaktadır (Kafesoğlu 1993: 220). Bu boyların yönetimi de boyların beyleri tarafından sürdürülmektedir. Bu beylerin eşlerinin toplumdaki konumları hakkında ne yazık ki elde bilgi bulunmamaktadır. Fakat beylerin eşlerine toplumun bakış açısı diğer kadınlardan farklı olmalıdır. Dolayısıyla toplum, bu kadınları belirlemek için farklı sıfatlar ya da unvanlar kullanılıyor olabilir.

Bu çalışmada Runik Türk yazıtlarında kadınlar arasında hiyerarşik bir yapının olup olmadığı konusu ele alınmakla birlikte Runik yazıtlardaki kadınla ilgili kelimelerin Eski Uygur metinlerindeki karşılıkları, karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

Runik Türk yazıtlarda *katun*, *kunçuy*, *kişi*, *yutuz*, *evçi* “eş, kadın, zevce”, *koduz*, *tul*, *kara tul* “dul kadın” gibi kadını ifade eden sözler bulunmaktadır.

2. katun/hatun¹: Runik Türk yazıtlarında *kañım èltèriş kaganıg ögüm èlbilge katunug teñri töpösinte tutup yügerü kötürmiş erinç* “Babam Èltèriş Kağanı, annem Èlbilge sultanı göğün tepesinden çekip yükseltmişler.” (KT D11) (Ölmez 2012: 81), *teñride bolmış èl etmiş bilge kagan èlbilge katun kagan atıg katun atıg atanıp* “İlahi göğün yarattığı, hanedan kurucusu Bilge Kağan, (eşimi de) Èlbilge Katun ilan etti.” (Tar G6) (Ölmez 2012: 252) cümlelerindeki *kagan* ve *katun* için kullanılan *teñri töpösinte tut-*, *teñride bolmış* ifadeleri önemlidir. Kağanlık töreninde *kagan* ve *katun* tahta geçeceği zaman *kagan* ve *katun* yukarı kaldırılır ve göksel bir kutsiyet verilir. Buradaki bu iki ifade bunu belirtmekle birlikte *kagan* ve *katun*ün gökten geldiği ya da tanrı tarafından gönderildiği ifade edilir. Böylece her ikisi de kutsal bir değere sahip olurlar. Runik yazıtlarda sadece *kagan*ın eşini ya da annesini ifade etmek için *katun* kelimesi kullanılır ve sadece *katun* göğe kaldırılır. Bugut yazıtında kağan isimlerinden önce “ilahî” anlamında Soğd. vğy kelimesi kullanılır. Bunun için vğy *mwx'n x'g'n* “ilahî Muhan Kağan” (B-1₃) (Ölmez 2012: 67, 69) örneği verilebilir. Ne yazık ki Bugut yazıtında *katun*lardan bahsedilmemektedir. Eğer bahsedilmiş olsaydı mutlaka Soğdca bu ya da buna benzer bir kelime kullanılmış olurdu. *katunlar* için Soğd. vğy “ilahî” kelimesi kullanılmış olmasa bile Runik yazıtlardaki *teñri töpösinte tut-*, *teñride bolmış* ifadeleri *katun*ün kutsiyetini açıklar niteliktedir. User de bu şekil ifadelerin *kagan* ve *katun*ün *teñri* katında denk tutulduklarının yansıması olarak değerlendirmektedir (2011: 282). Bununla birlikte Eski Uygur metinlerinde genellikle kalıp bir ifade niteliği taşıyan *teñrim hatun* (Wilkens 2007: 1205) ifadesinde *hatun* için “ilahî” anlamının da kullanılmış olması ihtimaldir. Yine Runik yazıtlarda *katun*, *umay teg ögüm katun kutıya* “Umay gibi olan sultan annemin talihi-ne” (KT D31) (Ölmez 2012: 84) örneğinde belirtildiği üzere Umay ile ilişkilendirilmiştir. Umay burada bereket ve doğurganlık tanrıçasıdır. Dolayısıyla *kagan*ın eşi olan *katun* kadınlar içerisinde hem birinci sırayı almış hem de göksel bir değer kazanmıştır. Ayrıca Türkler için önemli olan Umay ile birlikte anılmıştır.

Eski Uygurcada *hatun* sözü ise Çin. 可賀敦 *khatun* “kraliçe ya da prenses” olarak anlamlandırılır (Soothill-Hodous 1937: 169a). *hatun* sözü için yine Çin. 夫人 *fūrén* “eş, kralın eşi, kraliçe” kelimeleri kullanılır ve Çince aynı terim, Skr. *devi* “tanrıça” anlamını da ifade eder (Soothill-Hodous 1937: 143a). Bu açıklamalar ışığında *hatun* sözünün Eski Uygurcadaki kullanımı incelendiğinde “*èlig hannıñ uluğı hatunınta togmış*” “Hükümdarın büyük eşin-

1 Runik Türk yazıtlarında *katun*, Eski Uygurca metinlerinde ise *hatun* olarak okunmuştur.

den doğmuş” (Kaya 1994: 607₂₁₋₂₂), *ötrü ol üdün teñri hanı hormuzta teñri kamag teñriler kuvrağı birle gañ ügüz hatunı* “Sonra o zaman tanrılar hanı Indra tanrı bütün tanrılar topluluğu ile Ganj nehri tanrıçasını” (Kaya 1994: 131₄₋₇), *şırıkını kut teñri hatunı* “Śrīkanya saadet tanrıçası” (Kaya 1994: 517₁₇), *yagız yer hatunı* “yağız yer tanrıçası, tanrısı” (Kara-Zieme 1977: A474) örneklerinde görüldüğü üzere *hatun*, hem hükümdarın eşi olabilmekte hem de tanrıçaların adlarıyla birlikte anılmakta hatta “tanrıça” anlamını ifade edebilmektedir. Kelime her iki dönemde de aynı anlamı karşılamakla birlikte sadece farklı din anlayışından dolayı tanrı adları değişmiştir. Ayrıca User, Runik Türk yazıtlardaki *katun* kelimesinin işlevini anlattığı bildirisinde toprak ve suyun *katun* ile ilişkilendirilmesini kadının doğurganlığına ve bereketi simgelemesine bağlamaktadır (User 2011: 284). Eski Uygurca metinlerinde de yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere *hatun*, su ve yer ile bağlantılıdır. User, Runik yazıtlarda bir *toponomi* adı olarak kullanılan *katun* kelimesini, kadınlar için bir *antroponim* ögesi olabileceğini ifade eder (User 2011: 284). Fakat User’ın Uygurca için vermiş olduğu örnek eksiktir. User, bildirisinde *[ügüz ha]tun-ı atl(i)g bir kunčuy* (AY.P1.02.25) örneğini verir (User 2011: 284). Oysa cümle şu şekildedir. *gañ ügüz hatunı atlıg bir kunčuy* “Ganj nehri hatunu, tanrıçası adlı bir prenses” (Wilkens 2001: 1142-1143). Ayrıca Altun Yaruk metninde *ötrü ol üdün teñri hanı hormuzta teñri kamag teñriler kuvrağı birle gañ ügüz hatunı* “Sonra o zaman tanrılar hanı Indra tanrı bütün tanrılar topluluğu ile Ganj nehri tanrıçası” (Kaya 1994: 131₄₋₇) ifadesi geçer. Burada *gañ ügüz hatunı* bir coğrafi adlandırmadan ziyade bir tanrıçanın adıdır ve bu tanrıçanın adı Budizmde Çin. 旃耆 *qíng qí*, Skr. *Gaṅgā* “Ganj’ın tanrıçası, ilahesi” olarak tanımlanır (Soothill-Hodous 1937: 356a). Dolayısıyla burada yer adından ziyade tanrıça isminin *kunčuy* verilmesi söz konusudur. Çünkü yukarıdaki örneğin devamında *ol kunčuy ölgeysükte tişi etözin kodup erkek erkliğin bulup tapıp turkaru uzatı teñrili yalañuklınıñ arasınıtı tugup anta basa sekiz tümen tört miñ kata çakravart han bolup* “O hanım öleceği vakit kadın vücudunu bırakarak erkek gücünü bulur. Devamlı tanrı ve insanlar arasında doğarak ondan sonra 84000 kez Cakravartīn han olup” (Wilkens 2001: 1152-1158) cümlesi geçer. Dolayısıyla bir tanrı adına sahip olan *kunčuy* Bodhisattva ya da Buddha olma şansını elde eder. Ayrıca burada tanrıça adı bir *kunčuy* ya da bir kadına ad olarak verilmiştir. Bu konuda Rásonyi yazmış olduğu makalesinde erkeklerle ad verme hususundaki listeyi kadın adları için de uygular ve kendisi *teofor* (Tanrı adlarını verme) adların kadın adlarında belirli, açık veri olmadığını belirtir ve bu konuda her hangi bir örnek vermez (Rásonyi 1962: 85). Fakat burada kullanılan kadın adı, tanrıçanın adı olması nedeniyle önem arz eder.

Yine *hatun* sözü, saraydaki en büyük kadını ifade eder. Eğer hükümdarın annesi hayatta ise *hatun* unvanı muhtemelen onundur. Bu durum için *ögüm*

katun ulayu öglerim ekelerim kunçuylarım bonça yeme tirigi küñ boltaçı erti “Annem sultan ve analarım, ablalarım, prenseslerim, bunların dirisi cariyeye olacaktı.” (KT K9) (Ölmez 2013: 87) örneği verilebilir. Ayrıca bu örnekten de anlaşılacağı üzere *katun* tutsak, köle olarak alınabilmektedir. Yine *katunun anta altum* “Hanımını orada (tutsak) aldım.” (ŞU K10) (Ölmez 2013: 268) örneği de tanık olarak gösterilebilir.

Bütün bu açıklamaların yanı sıra Kırgızistan yazıtlarında *katun* kelimesi *katunı a agırarınta tulı a kalmış a* “Eşi üzüntü içinde dul kalmış.” (Talas 1) (Aydın vd. 2012: 284₂) örneğinde olduğu gibi hükümdarın eşini ifade etmez, burada *katun* kelimesi sıradanlaşmıştır. Yine Uygur dönemine ait Irk Bitig’de *avınçu katun bolzun* “Cariye hatun olsun” (Irk 38) (Aydın vd. 2012: 371) ve *hatun kişini satıp* “Kadın kişiyi satıp” (Yamada 1993: 59₄) örneği ilgi çekicidir. Burada *hatun* sözü sıradanlaşmış ve muhtemelen “kadın” anlamında kullanılmıştır.

3. kunçuy: DLT’de “hatundan bir derece aşağıda bulunan saraylı kadın” olarak tanımlanan *kunçuy*, Çin. 公主 *gōngzhǔ* “muhteşem tanrının prensesi, 莊嚴 *zhuangyan* kralın üçüncü kızı olarak Guanyin’in ismi” olarak tanımlanır (Soothill-Hodous 1937: 234b) ve Runik yazıtlarda da Bilge Kağanın kız kardeşi anlamında kullanılır: *siğilim kunçuyug bértimiz* “Kız kardeşim prensesi verdik” (BK D 17) (Ölmez 2013: 126). Fakat *kuyda kunçuyum özde oglumka ardıldım* “Obada eşimden, vadideki çocuklarımdan ayrıldım.” (E.7. Barık III) (Aydın vd. 2012: 35₄) cümlesindeki *kunçuy* sözü ise “eş, zevce” anlamındadır. Burada *kunçuyun* hükümdarlık ailesinden olmasa bile belli bir unvana sahip kişilerin eşleri için kullanılmış olma ihtimali yüksektir. Bu konuda User, ege-men ve örgütlü bir devletin soylu kadınına unvan olan bir ögenin, aynı soydan olmalarına, aynı devlet çatısı altında yaşamalarına rağmen, uç/sınır bölgelerde konumlanan boylarda -belki de mevcut yönetime tepki olarak- sıradanlaşmış bir anlamla kullanılmıştır, ifadesini kullanır (2011: 285). Bu görüş doğrudur ve kelime belli bir unvana sahip olan kişilerin eşleri için kullanılmıştır. Fakat yönetime karşı tepkiden ziyade *kunçuy* kelimesinin karşıladığı kavram genişlemiş ya da değişmiş olabilir. Çünkü Runik yazıtlarda *kuyda kişim esizim e* “Obada eşim, ne yazık!” (E.61. Sugluk-Adır-Aksı) (Aydın vd. 2012: 144₂), *bodunum a oglum a yutuzum a* “Ey halkım, çocuklarım, eşim!” (E.43. Kızıl-Çıraa I) (Aydın vd. 2012: 115₁), *evçim adrıltım a* “Eşim(den) ayrıldım.” (E 42. Bay-Bulun I) (Aydın vd. 2012: 112₈) gibi ifadelerde muhtemelen çeşitli unvandaki kişilerin eşleri için kullanılan kelimelerdir. Ayrıca *kunçuy* kelimesi Köktürk Kağanlık yazıtlarında “prensese” anlamında kullanılırken Yenisey yazıtlarında “eş, zevce” anlamındadır. Özellikle bu yazıtlarda *kuyda kunçuyum* ifadesi kalıp ifade olarak kullanılmaktadır. Belki de bu kelime burada “eş, zevce” anlamında değildi ve erkek eşine “prensese” diye sesleniyordu (!).

Eski Uygur metinlerinde de kullanılan *kunçuy*, Mani metninde *terken kunçuy*lar *tözün tēgitler alkatmış* “asil prensesler ve asil prensler övdürmüş” (Zieme 1975: 436) şeklindedir ve *kunçuy* sözü, prenses olarak kullanılır. *kunçuy* sözünden önce gelen *terken* sözü ise, Zieme tarafından “üst düzey kadın unvanı” olarak anlamlandırılır (Zieme 1975: 86). Ayrıca Eski Uygur metinlerinde *amrakı t(e)rken kunçuy t(e)ñrim kutılıg <ay> t(e)ñri tilgeni birle* “sevgilisi kusursuz kraliçe hazretleri kutsal ay çemberi ile” (Elmalı 2009: 11-12) örneğinde olduğu gibi *t(e)rken kunçuy t(e)ñrim* ifadesi de geçer. Runik metinlerde olmayan fakat Uygur, Karahanlı ve daha sonraki dönemlerde kullanılan *terken* unvanı, Karahanlılarda hem hükümdarlar hem de hatunlar için kullanılır ve Sultan Melikşah’ın karısı Celâliye Hatun’un unvanı “Terken Hatun” olarak kaynaklarda belirtilir (Genç 2002: 127). Genç’e göre, *terken hatun* hükümdarın baş eşi, *kunçuy* ve *hatun kunçuy* ise hükümdarın diğer eşlerine verilen unvanlar olabilir (Genç 2002: 126).

Yine Eski Uygur metinlerinde *kunçuy* sözü, Çin. 公主 *gōngzhǔ* ve Çin. 女人 *nǚrén* kelimeleriyle karşılanır. Konuyla ilgili olarak *amrak kunçuy çizi hatunug yavız aźuntın ozgurgu kutgargu üçün* “Sevgili eş, kadın Çizi hatunu kötü hayat şeklinden kurtarmak için” (Wilkens 2007: 28-29) örneği verilebilir ve Wilkens dizininde *kunçuy*u “Alm. *frau* yani kadın, eş” olarak tanımlar ve Çin. 公主 *gōngzhǔ* olarak gösterir. Yine *bir kunçuy*lar *tiltagınta* “bir kadın sebebinde” (Wilkens 2007: 1160) örneği verilebilir ve yine Wilkens dizininde *kunçuy*u “Alm. *frau* yani kadın, eş” olarak tanımlar; fakat bu kez Çin. 女人 *nǚrén* ifadesini kullanır. Çin. 女人 *nǚrén* “kadın, kobra kadın” anlamındadır (Soothill-Hodous 1937: 97a). Dolayısıyla burada iki farklı anlam söz konusudur. Yine *anta ok br(a)hmadatı [ēlig] badra kızık kalın kuvrag arasınta üstünki yēg kunçuy kıl* “Orada Hükümdar Brahmadatta, Bhadra (adlı) prensesi kalabalık cemaat içinde seçkin Kraliçe ilan etti.” (Elmalı 2009: 1163-1165) örneğindeki *üstünki yēg kunçuy kıl* “en üstün prenses yapmak” ifadesi eşlerden en üstünü ifade eder ve zaten metnin devamı *ötrü ol badra hatun öñre ajuntakı yavlak sakınç tiltagınta* “Sonra Kraliçe Bhadra daha önceki varlığında (oluşan) kötü düşüncelerinden” (Elmalı 2009: 1168-1170) şeklindedir. Dolayısıyla burada *kunçuy* kelimesi, hükümdarın eşlerine verilen bir isimdir ve böylece *hatun* en üst, büyük eş, *kunçuy* ise *hatun* dışındaki eşler için kullanılır.

Bunların dışında *ötrü yašovati kunçuy*lar *erdinisi sekiz tümen tört miñ çkrvrt ēlig kannıñ kunçuy hatunların okıp* “Bunun üzerine, Yašovati kraliçeler cevheri, dünya hükümdarı olan Cakravartın’ın 84 000 kraliçesini çağırıp” (Tekin 1976, 51₃₀₋₃₃) örneğinde olduğu gibi *hatun* kelimesiyle eş değerde kullanılmaktadır. Ayrıca Eski Uygurcada kullanılan *kunçuy*lug *erdini* “kraliçe cevheri, kraliçe” (Tekin 1976, 35₁) örneği Cakravartın’ın yedi cevherinden biri olan kadın cevheri için kullanılır ve burada ideal kadın modeli çizilir. Bunun için

ayrıca Eski Uygurcadaki *kız erdini* (Kara-Zieme 1976: A₆₈₅₋₆₉₀) “kız (ya da kadın) cevheri” örneği de verilebilir. Böylece *kız erdini* ya da *kunçuylug erdini* ifadesi “değerli kraliçe” anlamındadır ve Cakravartīn’in eşini ifade eder (Beer 2003, 40a-b). Eski Uygur dönemi metinlerinde *kunçuy* sözü, hükümdarın eşini göstermekle birlikte büyük eşten ziyade diğer eşleri ifade eder.

4. kişi: DLT’de “eş, zevce” anlamındaki söz (Bozkurt 2012: 234), Runik yazıtlarda *kuyda kişim e yuta adrılı bardımız* “Obada eşim(den ayrıldım) ne acı! Ayrılıverdik. (E.18. ÇAA-Höl IV) (Aydın vd. 2012: 59₃), *kiçiğ kişim a tul kaldı a* (Talas 13) (Aydın vd. 2012: 297₂) örneklerinde görüldüğü üzere “eş, zevce” anlamındadır. Fakat kelimenin hangi unvana sahip bir erkeğin eşini ifade ettiği ya da kadının kaçınıcı dereceye sahip olduğu Runik metinlerden anlaşılamamaktadır. Fakat Eski Uygurca metinler incelendiğinde *kunçuy* ile *kişi* kelimesinin eş değerde kullanıldığı görülmektedir. Buradaki *kunçuy* kelimesi hükümdarın eşlerinden ziyade küçük yerleşim yerlerindeki beylerin eşlerine söylenen unvan olan *kunçuydur*. Zaten *kişi*, saray kadınları için kullanılmamaktadır. Eski Uygurcadaki *inçiu balıkda anko atlıg kıydaki künçinç atlıg begniñ kişisi* “Wēnzhōu şehrinde Āngu adlı yerin (mahallenin) Xiancheng adlı beyin karısı” (Kaya 1994: 17₁₇₋₁₉) ve metnin devamında *ötrü antada kēn ol kunçuylar kün küniñe edgü bolup öñreki teg iğsiz kemsiz boltı* “Ondan sonra o kadınlar günü gününe iyi olup önceki gibi sağlıklı oldular.” (Kaya 1994: 20₁₇₋₂₀) örneği *kişi* ve *kunçuy* kelimelerinin aynı kişiden bahsedildiğini gösterir. Dolayısıyla *kişi* ve *kunçuy* kelimesi aynı anlamı ifade eder. Eski Uygurcadaki örneğe tekrar dönecek olursak Künçinç adındaki *beg*, İnçiu adlı bir şehrin, Anko adlı bir köyünün/mahallesinin beyidir. Dolayısıyla küçük bir yerleşim yerinin yöneticisinin eşi için hem *kunçuy* hem de *kişi* kelimesi kullanılmıştır. Yenisey yazıtlarında *kunçuyun* küçük bir yerleşim yerinin yöneticisinin eşi için kullanıldığı yukarıda söylenmişti. Peki *kişi*, hangi konumdaki erkeklerin eşidir? Bunu kestirmek gerçekten zordur. Fakat *kunçuy* ile birlikte kullanılması ya da aynı kadın için hem *kunçuy* hem de *kişi* kelimesinin kullanılması *kişinin* de daha düşük düzeydeki belki de bir memurun eşi olduğunu gösterebilir.

Ayrıca *kişi* sözü *kunçuy* kelimesiyle eş değerde ya da bir unvan niteliğinde kullanıldığı gibi “eş, zevce” anlamında da kullanılır. Örneğin Uygurca *oyma er oğlanın kişisin tutug urupan* “Bir sakatatçı çocuklarını ve karısını rehin olarak ortaya koyup” (İrk 29) (Aydın vd. 2012: 369), *ol y(e)me sın ernoñ [ra] gagayını atlıg kişisi türk yigit erti* “O, Séna (isimli) adamın Ragagayını adında genç (ve) güzel (bir) karısı vardı” (Elmalı 2009: 1006-1007) gibi örneklerde kelime, “eş, zevce” anlamındadır.

5. yutuz: Runik yazıtlarda kullanılan diğer bir kelime de *yutuz* sözüdür. Kelime *ogulun yutuzın anta altım* “Oğullarını, kadınlarını orada teslim aldım.” (BK D38) (Ölmez 2013: 130) örneğinde Bilge Kağan’ın Oğuzlar üzerine yapmış olduğu seferi ve bu seferde Oğuzların çocuklarını ve kadınlarını teslim ya da esir alışı ifade edilir. Dolayısıyla burada yer alan *yutuz* sözü, genel olarak bütün kadınları ya da eşleri tanımlamaktadır. Bununla birlikte *bodunum a og-lum a yutuzum a* “Ey halkım, çocuklarım, eşim!” (E.43. Kızıl-Çıraa I) (Aydın vd. 2012: 115₁) örneği ise “eş, zevce” anlamındadır. Eski Uygurcada ise *yutuz* sözü, *yutuzın yapşınmamak* “kadına bağlanmamak” (Kaya 1994: 220₁) örneğinde görüldüğü üzere genel bir anlam taşır ve “kadın” anlamında kullanılır. Örnek Budizm esasına uygun olarak kadına bağlanmamayı ifade eder. Bu sözün hangi konumdaki kadınlar için kullanıldığı ne yazık ki bilinmemektedir.

6. evçi: “Kadın, eş, zevce” anlamındaki diğer bir kelime de *evçidir*. Bu kelime çok yaygın bir kullanıma sahip değildir ve Runik Türk yazıtlarında *evçim adrılıtım a* “Eşimden ayrıldım ne acı.” (E 42. Bay-Bulun I) (Aydın vd. 2012: 112₈) şeklinde geçer. Eski Uygur metinlerinde de kullanılan *evçi* sözünü Caferoğlu “kadın” (1993: 52), Çağatay “kadın” (1962: 22-23) şeklinde anlamlandırır. Bu anlamlandırmanın yanı sıra Eski Uygurcada *ebçi karabaşımını* “hizmetçi kölemi” (Yamada 1993: 47_{2,3}) örneği de kullanılır ki bu ifade “ev işleri yapan hizmetçi, köle” anlamındadır. Muhtemelen bu kelime Runik yazıtlarda sıradan kadınlar için kullanılmış olabilir.

7. koduz: Runik metinlerde kullanılan bir diğer kelime de *koduz* “dul kadın”dır. Kelime Kaşgarî tarafından “dul kadın” olarak anlamlandırılır (Bozkurt 2012: 359). *sarıg altun ürün kümüş kız koduz egri teve ağı buşsuz kelürti* “Çil çil altınları, apak gümüşleri, kızları, dulları, hörgüçlü develeri, ipeklileri gereğinden fazla getirdi.” (TII G4) (Ölmez 2013: 168), *yulkısın barımın kızın koduzın kelürtüm* “Sürüsünü, malını, kızlarını, hanımlarını alıp getirdim.” (ŞU D3) (Ölmez 2013: 269) örneklerinde yer alan *koduz*, muhtemelen savaş sırasında eşleri ölen kadınları ifade eder. Türkler savaş ganimeti olarak kadınları da görür ve yaptıkları her savaşın sonucunda geride kalan kızları, kadınları ganimet olarak beraberlerinde getirir (Klyashtorny-Sultanov 2004: 157-159). Dolayısıyla örneklerden de anlaşılacağı üzere altın, gümüş, deve gibi ganimetlerin içerisinde kadınlar da sayılmaktadır.

Bu dönemde dul kadınları ifade eden diğer kelimeler de *tul*, *kara tul*’dur. Runik metinlerde *kuyda kunçuyum tul* “Obada eşim dul.” (E.45. Köjeelig-Hovu) (Aydın vd. 2012: 119₆), *katunı a ağırarınta tulı a kalmış a* “Eşi üzüntü içinde dul kalmış” (Talas 1) (Aydın vd. 2012: 284₂), *kara tulı a kalmış* “Kaygılı dulu kalmış.” (Talas 3) (Aydın vd. 2012: 287₂) ve *kiçig kişim a tul kaldı a* “Küçük hanımım dul kaldı.” (Talas 13) (Aydın vd. 2012: 297₂) ifadeleri “dul

kadın”ı ifade etmek için kullanılır. Burada ilgi çeken *katun*, *kunçuy*, *kişi* için *tul* kelimesinin kullanılmasıdır. Belki de belli bir hiyerarşik düzene sahip olan kadınlar *tul* “dul” kelimesinde birleşmektedirler.

8. Sonuç:

Bu çalışmada Runik Türk yazıtlarında geçen “kadın, eş, zevce” anlamındaki kelimeler olan *katun*, *kunçuy*, *kişi*, *yutuz*, *evçi* sözlerinin yanı sıra *koduz*, *tul*, *kara tul* “dul kadın” kelimeleri Eski Uygur Türkçesi metinleriyle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

katun/hatun sözü gerek Runik yazıtlarda gerekse Eski Uygur metinlerinde “baş kadın, hükümdarın en büyük eşi” anlamındadır. Aynı zamanda kelime, Skr. *devi* sözünü de karşılayarak “tanrıça” anlamını ifade eder ve bu yüzden *yagız yer hatunı*, *şırıkını kut teñri hatunun* gibi tanrıça adlarıyla birlikte kullanılır. Runik yazıtlarda *katun* için *teñri töpösinte tut-*, *teñride bolmış* gibi ifadeler kullanılır ve *katunun* kutsiyeti ve gökselliği ortaya konulur. Bununla birlikte Eski Uygurcada yer alan *teñrim hatun* ifadesi de *hatunun* kutsiyetini gösterir. Böylece *katun/hatun* hükümdarın büyük eşini ve hatta ülkenin baş kadınına ifade eder.

Runik yazıtlarda yer alan *kunçuy* sözü ise kağanın kız kardeşini ve küçük yerleşim yerinin yöneticisi olan beyin eşini ifade eder. Eski Uygur metinlerinde de kelime, hükümdarın büyük eşi dışındaki eşleri için kullanılır. Ayrıca Runik yazıtlarda *kunçuy* küçük yerleşim yerlerindeki beylerin eşi olabildiği gibi Eski Uygur metinlerinde de küçük yerleşik yerlerinin yöneticisinin eşi olabilmektedir. Dolayısıyla *kunçuy* kadınların hiyerarşik düzeni içerisinde sarayda ikinci sırayı alırken küçük yerleşim yerlerinde de muhtemelen ilk sırayı almış olur.

Saray kadınları için kullanılmayan *kişi* sözü, Runik metinlerde “eş, kadın” anlamında olup unvansal değerinin olup olmadığı net değildir. Eski Uygur metinlerinde ise *kunçuy* ile *kişi* birlikte kullanılmıştır ve *kişi* küçük yerleşim yerlerinin yöneticisinin eşini ifade etmektedir.

Runik yazıtlarda “eş zevce” anlamındaki *yutuz*, Eski Uygurca metinlerde genel anlamdaki kadınları ifade eder. *evçi* ise “eş, zevce” anlamında olup her hangi bir unvansal değeri yoktur.

“Dul, dul kadın” anlamındaki *koduz*, *tul*, *kara tul* sözleri ise bütün kadınlar için kullanılır.

Sonuç olarak *katun/hatun*, *kunçuy* ve *kişi* sözleri unvansal bir değer taşıyan kadın ile ilgili diğer sözlerin unvansal bir düzeni karşılayıp karşılamadıkları net değildir.

Kısaltmalar:

AY	Altun Yaruk Sutra
B	Bugut Yazıtı
BK	Bilge Kağan Yazıtı
Çin.	Çince
D	Doğu
DLT	Divânü Lugat'it-Türk
İrk	İrk Bitig
K	Kuzey
KT	Kül Tegin Yazıtı
Skr.	Sanskritçe
Soğd.	Soğdca
ŞU	Şine Usu Yazıtı
Talas	Talas Yazıtı
Tar	Taryat Yazıtı
vd.	ve diğerleri

Kaynakça:

- AYDIN, Erhan (2011), “Remarks on Qatun in the Yenisei Inscriptions. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 64/3, pp. 251-256.
- AYDIN, Erhan (2012), *Eski Türk Yer Adları, Eski Türk Yazıtlarına Göre*. Konya: Kömen Yayınları. .
- AYDIN, Erhan, Risbek Alimov, Fikret Yıldırım (2013), *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve İrk Bitig*. Ankara: Bilgesu.
- BEER, Robert, (2003), *The handbook of Tibetan Buddhist symbols*. Serindia Publication, Chicago.
- BOZKURT, Fuat (2012), *Divânü Lugat-it-Türk, Türk Dili Divanı*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Yayınevi.
- ÇAĞATAY, Saadet (1962), “Türkçede ‘Kadın’ İçin Kullanılan Sözcükler”. *TDAY-Belleten 1962*, Ankara: TDK Yayınları, s. 13-49.
- ELMALI, Murat (2009), *Daśakarmapathaavadānamālā, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım*. Danışman: Doç. Dr. Mesut Şen, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- GENÇ, Reşat (2002), *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: TTK Yayınları.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1993), *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

- KARA, Georg, Peter Zieme (1976), *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*, Berlin: Akademie Verlag (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients-Berliner Turfantexte VII).
- KARA, Georg, Peter Zieme (1977), *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Pandita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti*. Berlin. (AdW der DDR. ZAGA. SGKAO. BT VIII).
- KAYA, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk, Giriş-Metin ve Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- KLYASHTORNY, Sergay Grigoryevič, T. İ. Sultanov (2003), *Türkün Üç Bin Yılı*. Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- ÖLMEZ, Mehmet (2012), *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi, Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: Bilgesu.
- RÁSONYI, László (1963), "Türklükte Kadın Adları". *TDAY-Belleten 1963*, Ankara: TDK Yayınları, s. 63-87.
- Soothill, William Edward, Lewis Hodous (1937), *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*. London.
- TEKİN, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II, Maytrisimit, Burkancıların Mehdisi ile buluşma Uygurca İbtidai bir dram*. Ankara.
- TERZİ, Arzu (2012), "Türk Siyaset Kültüründe Kadınların Rolü". *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*. Cilt 1, Sayı 1, s. 17-24
- TURAN, Osman (1993), *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Târîhi, Türk Dünyâ Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsânî Esasları*. Cilt 1-2, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- USER, Hatice Şirin (2011), "Runik Türk Yazıtları Çerçevesinde *katon* ve *kunçuy*". Mehmet ÖLMEZ-Erhan AYDIN-Peter ZIEME-Mustafa S. KAÇALİN (Yay.), *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290. Yılı (720-2010) Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, s. 281-294.
- WİLKENS, Jens (2001), *Die drei Körper des Buddha (trikāya)*, Das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert. Turnhout (Berliner Turfantexte XXI).
- WİLKENS, Jens (2007), *Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kṣanti Kulguluk Nom Bitig*. Teil I–II. Turnhout (Belgien): BT 25.
- YAMADA, Nobuo (1993), *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemure und Takao Moriyasu, 1-3, Osaka.
- ZIEME, Peter (1992), "Some Remarks on Old Turkish Words for Wife". *TDAY-Belleten 1987*, Ankara: TDK Yayınları, s. 305-309.
- ZIEME, Peter (1975), *Manichaisch-Türkische texte*. Berlin: Akademie-Verlag, (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte; V).

